

HISTORY

**WINNICKI I BRACŁAWSKI ZAMKI W BADANIACH
POLSKIEGO HISTORYKA XIX w.
A. JABŁONOWSKIEGO**

Nina Weselska,

*Podypłomowa studentka wydziału Katedra historia Ukrainy,
Ukraina, Żytomierz, Żytomierski Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki*

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/28022019/6342

ARTICLE INFO

Received: 14 December 2018

Accepted: 23 February 2019

Published: 28 February 2019

KEYWORDS

A. Yablonovski,
historical sources,
audits,
castles,
Źródła dziejowe,
Volyn, Braclawski castle,
Winnicki castle.

ABSTRACT

The materials of the castles' audits were carried out by the Polish government during the 16th – 17th centuries. In the fundamental edition «Źródła dziejowe» the Polish historian A. Yablonovsky analyzed the materials of the audits of the Volyn and Podolsk castles in the 16th century and made a general description of six Ukrainian castles.

The article analyzes the materials of audits of Ukrainian Castle (Braclawski and Winnicki castle) and shows the features of their economic, defense, administrative-territorial structure, population, land relations.

A. Yablonovski published materials contain historical facts for the analysis the administrative-territorial structure and socio-economic situation of the Braclawski and Winnicki Castles in the 16th – 17th centuries. Since most of the castles are completely or partially destroyed, historian research is now very important. This materials are important documents for the analysis some facts of the defense system and socio-economic situation of Ukrainian lands in this period.

Citation: Nina Weselska. (2019) Winnicki i Braclawski Zamki w Badaniach Polskiego Historyka XIX w. A. Jablonowskiego. *International Academy Journal Web of Scholar*. 2(32). doi: 10.31435/rsglobal_wos/28022019/6342

Copyright: © 2019 Nina Weselska. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

W okresie XVIII–XIX wieku. Naukowcy rosyjscy, ukraińscy i polscy przeprowadzili kompleksowe badania zamków na terenie Ukrainy. Specjalna grupa opracowań naukowych polskich historyków tego okresu zawierała opracowania geograficzne i historyczne dotyczące historii małych osiedli i odzwierciedlające badania historyczne i etnograficzne tego okresu. Właśnie w tych badaniach znajdujemy ważne informacje na temat stanu zamków na ziemiach ukraińskich, które obecnie są całkowicie lub częściowo zniszczone. Znaczenie tego badania jest determinowane przez ważne miejsce zamków w historycznym i architektonicznym dziedzictwie Ukrainy oraz potrzebę ich kompleksowej analizy jako zabytków architektury, historii i archeologii.

Znaczenie studiowania i zachowania dziedzictwa fortyfikacyjnego podkreśla także uwaga zwrócona na niego nie tylko przez władze ochrony zabytków historycznych i kulturowych w ostatniej dekadzie, ale także przez znaczną liczbę publikacji dotyczących dziedzictwa fortyfikacyjnego Ukrainy, stanowiącą bazę naukową młodej ukraińskiej castelologii.

Ważnym źródłem do badania składu administracji, prawnego i ekonomicznego bytu ziem ukraińskich XVI w. są materiały rewizji (lustracji) zamków, które były przeprowadzone przez polski rząd w ciągu XVI–XVII w. W fundamentalnym wydaniu «Źródła dziejowe» polski historyk

A. Jabłonowski przeanalizował materiały rewizji, które dotyczyły wołyńskich i podolskich ziem w XVI w. i na podstawie ich opracowania dokonał ogólny opis sześciu zamków ukraińskich.

Do badania ukraińskich zamków zwracali się historycy W. Antonowicz w monografii «Kijów, jego los i znaczenie z XIV do XVI w.» [5], N. Mołczanowski w «Szkiecu wiadomości o ziemi Podolskiej do 1434 r.» [14], S. Bierszadzki w artykule «Awram Ezofowicz» [7], M. Gruszewski w artykule «Południoworosyjskie zamki gospodarcze w połowie XVI stulecia» [9], M. Władzimiński-Budanow w badaniu «Ludność Południowo-Zachodniej Rosji od połowy XV w. do Unii Lubelskiej (1569 r.)» [17]. A. Jabłonowski w swojej pracy nie tylko opublikował źródła, lecz podał informację o stanie i środkach obrony zamków wołyńskich w XVI w., dodając również wiadomości i z innych dostępnych jemu ówczesnych źródeł.

W swoim badaniu A. Jabłonowski wspierał się na wydanie kijowskiej komisji archeograficznej, opis zamków można znaleźć w «Zabytkach wydanych przez komisję kijowską, do analizy aktów starożytnych» wydanych na podstawie rękopisów, które nadał komisji znany bibliofil i antykwariusz K. Świdziński, kolekcja którego składała się z ponad 20 tys. spraw, rękopisów, map i eksponatów archeologicznych [18]. Rewizje zamków były wydrukowane w kilku tomach «Archiwum południowo-zachodniej Rosji», który był wydany przez Tymczasową komisję do analizy aktów dawnych [1, 2, 3, 4]. Zaczynając pracę nad wydaniem już opublikowanych wcześniej rewizji, autor miał na celu rozpatrzyć ich bardziej pełnowartościowo, zwracając uwagę na cechy utracone przez poprzednich publicystów i poprawiając niektóre błędy – w szczególności w interpretacji nazw geograficznych i imion [15, s. II].

Głównym celem tego artykułu jest analiza dorobku naukowego Aleksandra Jabłonowskiego, która dotyczy się historii zamków Winnickiego i Braclawskiego.

W warunkach rozwoju stosunków feudalnych i stałego osłabienia najwyższej władzy króla, stan obrony kraju, na południowych granicach Księstwa Litewskiego, a mianowicie na obszarach ziemi wołyńskiej pod względem uzbrojenia zamków w połowie XVI w., był niedostateczny, który został jednym z głównych powodów przeprowadzania rewizji zamków [17, s. 29].

Szesty tom edycji «Źródła dziejowe» nazywa się «Rewizja zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku» wydany przez A. Jabłonowskiego w 1877 r. W pracy opublikowano całkowity tekst opisu rewizyjnego zamków ukraińskich 1545 r. według warszawskiej kopii Litewskiej metryki XVII w. Publikacji instrukcji poprzedzał gruntowny artykuł o Wołyniu w połowie XVI [16, s. 76]. Tom ma strukturę, podobną do poprzedniej edycji, czyli zawiera wstęp, monografię A. Jabłonowskiego «Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku» i publikację materiałów źródłowych.

Rewizje – to grupa źródeł dokumentalnych, którą można przypisać do kilku typów: opisowo-statystycznych, rejestracyjno-ewidencyjnych, informacyjno-sprawozdawczych, ekonomiczno-statystycznych, ekonomiczno-geograficznych, masowych itd. [12, s. 10-11].

W formie skróconej odnotowano informację na temat geograficznej nomenklatury różnych regionów, dowód o administracyjno-terenowej przynależności miejscowości, ich status własnościowy i prawny, dane dla lokalizacji i wyznaczenia względnych rozmiarów miejscowości, punkty orientacyjne dla rekonstrukcji granic, sieci ceł oraz sposobów połączeń, informacje dla określenia składu dawnych i najbardziej stabilnych jednostek terytorialnych – gmin; niektóre fizyko-geograficzne charakterystyki miejscowości – dane o hydrografii, orografii, warunkach naturalnych, zasobach, rozmieszczeniu dróg, rudach itp. [8, s. 146].

Jedną z największych wad rewizji i inwentarzy jest niecałkowitość i niedokładność dowodów, przecież przy przygotowaniu rewizji, rewident nie miał dosyć źródeł i zasobów, żeby sprawdzić dane szlachty, które ona jemu podawała. Ponadto szlachta starała się ukryć swoje rzeczywiste dochody, a w niektórych przypadkach miała zwolnienie podatkowe, które komplikowało pracę rewidenta [6, s. 31]. Kolejną wadą jest to, że rewizje i lustracje nie obejmowały absolutnie całe osiedliny, ponieważ celem rewizji było ustalenie rentowności państwowych majątków, dlatego większość prywatnych osiedlin nie utrafiła do liczby opisanych [8, s. 147]. Jednak największą zaletą jest to, że w rewizjach są opisane wołyńskie zamki, które pozwalają odtworzyć ich architektoniczny wygląd i znaczenie w życiu społeczno-politycznym tamtych czasów.

Rękopis rewizji z 1545 r., na podstawie którego pracował nad monografią A. Jabłonowski, składa się z sześciu sprawozdawczych protokołów różnej objętości, opracowanych przez rewidenta na podstawie królewskich listów, przywilejów, rejestrów, świadczeń, skarg, opisów i innych materiałów, które zebrał podczas rewizji [10, s. 17].

Od razu po przychodzie do władzy Zygmunta Augusta, ze względu na pilne potrzeby kraju, wysłał na południe na wołyńskie ziemie swojego sekretarza – Lwa Patejewicza Tyszkowicza, który musiał ocenić wojskową potęgę zamków. Lew Tyszkowicz został wysłany jako komisarz na wołyńskie ziemie i według instrukcji, jego obowiązkiem było: we właściwy sposób obejrzyć zamki gospodarcze, opisać obowiązki ludności, sprawdzić nadane królem przywileje, jak zabudowane są zamki i kto ich buduje itd. Ten list (instrukcja) został napisany 12 kwietnia 1545 r. i oznaczał początek operacji w czerwcu tego samego roku [15, s. IX].

W gramocie, skierowanej do szlachty wołyńskiej, król uzasadnia konieczność przeprowadzenia rewizji, otrzymanych przez niego wiadomościami, że zamki są w stanie upadku, ludność nie wykonuje prawdziwych obowiązków i obowiązków związanych z utrzymaniem i naprawą zamków, a miejscowa arystokracja niezgodnie z prawem zaprowadziła w prywatnych posiadaniach rozmaite opłaty i cła [9].

Jedną z głównych przyczyn upadku zamków było częściowe albo całkowite zakończenie wykonania przez książęta, szlachtę i starostów obowiązków z naprawy i nadzoru za obronnymi zabudowaniami i mostami, które oni powinni wykonywać, otrzymawszy królewskie przywileje na ziemi. Rewident na celu miał nie tylko zebrać informację o stanie obronnych zabudowań, ale i wyjaśnić która część posiadania była rzeczywiście przekazana z królewskimi przywilejami w posiadanie szlachty, a która część pozostała przy zamkach i powinna dawać dochód w królewski skarb. Taka informacja mogłaby pomóc wstrzymać masowe przywłaszczanie własności państwowej przez magnatów i miejscową szlachtę [11, s. 12].

Na początku czerwca w m. Włodzimierzu została zwoływana szlachta, jednak wielu znakomitych i wpływowych działaczy nie pojechało na zjazd, wśród nich: książę Bazyli Ostrogski, książęta Zasławscy, Radziwiłłowie i przedstawiciele innych rodów książęcych. Ci, którzy byli na zjeździe, zapewniali posła królewskiego w tym, że oni nie grabią skarb i płacą podatki według praw. Jednak w rewizji autor opisuje zupełnie inne - na przykładzie książąt Czartoryskich on pokazuje, jak szlachta przywłaszcza ziemię (w szczególności ks. Czartoryski – klasztor Peresopnicki) i otrzymuje od tego dochody, nie oddając potrzebne państwu [15, s. XIX].

Zarówno we Włodzimierzu i Łucku, jak i w Krzemieńcu, Tyszkiewicz nie uzyskał wsparcia szlachty miejscowej w przeprowadzaniu rewizji. Zamek krzemieniecki razem z 18 wioskami i majątkami należał do królowej polskiej, matki Zygmunta Augusta, Boni Sforce. Po zakończeniu rewizji zamków wołyńskich rozpoczęła się rewizja zamków podolskich - Winnickiego i Bratysławskiego. Tyszkiewicz zaznacza różnicę między tymi terytoriami od poprzednich ziem – w Winnicy rewident widzi tłumy szlacheckich panów i arystokratów, bojarzy, którzy już są prawie zapomniani. Jeszcze wyraźniej charakter ziem kresowych przejawia się na Braclawszczyźnie – tu wyraźnie odczuwa się duch kozacki, «braterskie» stosunki między szlachtą, która solidarna w kwestiach zadowolenia swoich praw. Rewizja dwóch podolskich zamków jest o wiele krótsza, i, wreszcie, rewizję uzupełnia opis zamku żytomierskiego. Wołyńskie zamki A. Jabłonowski odnosi do «jądra» obronnego systemu państwa, a podolskie – do zwyczajnych zamków strażniczych [15, s. XXI, XXII].

Zamek Winnicki historyk charakteryzuje jak najmniej zdolny do obrony – zauważa, że ogólny stan zamku jest bardzo niezadowolający. Zamek jest wykonany z drewna, ściany są zbyt cienkie i słabe, a ponadto on jest bardzo mały – w przypadku napadu zbrojnego nie pomieści ludzi, ani bydła i zapasów żywności. Wniosek rewidenta jest oczywisty – takiego słabego zamku na ziemiach ukraińskich on jeszcze nie widział. Zamek trzeba było przebudowywać i rozszerzać, jednak ani starosta, ani sami mieszczanie nie chcieli zajmować się tym, usprawiedliwiając się brakiem roboczych rąk i zasobów materialnych [15, s. XXX].

Na pół zniszczonemu stanowi zamku odpowiadała i ilość broni w nim – w zamku było zaledwie 26 arkabuz, żadnej strzelby, mało prochu i tylko jeden rusznikarz. Spożywczych zapasów w zamku też nie było, do zamku należały tylko 2 młyny. Starosta, ten samy, który i w Włodzimierzu - Teodor Sanguszkiewicz – nie zajmował się zabezpieczeniem i remontem zamku. Jak i w innych zamkach wołyńskich u chłopów i mieszczan tu są jednakowe obowiązki, związane z utrzymaniem i obsługą zamku. Według danych rewizji w 1545 r. w Winnicy istniało 141 domów gospodarczych, 27 pasiek, 21 domów bojarskich, 112 domów duchownych, i 253 domów obsługi bojarskiej. Wsi, które stosowały do zamku winnickiego, było tylko 4, a w ogóle do zamku było przypisano 1113 domów. Obowiązki chłopów, związane z utrzymaniem zamku, były niewielkie – prace remontowe i obsługa ogrodu, kuchni, łaźni i piekarni, przechowywanie zapasów ziarna do spichlerzy, prace ze zbioru siana

itd. W rewizji zamku winnickiego autora poraża inny świat na tych terytoriach – on opisuje skargi właścicieli ziemskich o ucieczki chłopów na dół wzdłuż granicy [15, s. XXXV–XXXVI].

Poważne prace remontowe w zamku, według materiałów rewizyjnych w 1545 r., nie były prowadzone do 1552 r. Prace remontowe z ogólnego umocnienia miasta, wykonane jesienią 1552 r., nieco ulepszyły obronność zamku. Opis zamku, który jest wykonany w 1552 r., przeważa nad opisem 1545 r. za pomocą szczególnej informacji i jej dokładności, zebranej przez rewizję [13, s. 84-85].

Biorąc pod uwagę opublikowane rewizje, trudno nie zgodzić się z A. Yablonovsky'em na określenie słabości zamku w Winnicy.

Zamek Braclawski położony najdalej na południe, bliżej do Dzikiego pola, został zbudowany na Kamiennej górze nad r. Boh (obecnie Bug) w czasach wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka, który odnowił zamek, gdy stał z obozem wojskowym pod Braclawiem. Wtedy król polski Zygmunt Stary polecił księciu Eliaszowi (Iljowi) Ostrogskiemu odnowić wojskową potęgę zamku [4, s. 19]. Książę Eliaż zbudował 4 wieże i 15 ogrodów, a mieszczenie postawili jeszcze 11 ogrodów i 2 wieże. Zatem prace nad wzmocnieniem zamku kontynuował książę Proński, jednak w materiałach rewizji 1545 roku wskazano, że zamek potrzebuje dobudowywania i rekonstrukcji [15, s. XXXIX].

Rewident zaznacza, że sam zamek jest bardzo mały – w razie potrzeby nie zamieści nawet jedną trzecią ludności. Broń i gotowość do wojny to za mało – w zamku zaledwie jest 3 strzelców i wszyscy są miejscowego pochodzenia. Autor zaznacza, że właściwie byłoby dodać co najmniej trzech strzelców, żeby wśród nich był jeden Polak lub Czech dla większej pewności. Uzbrojenie zamku składa się z 2 dużych dział i 4 połowych, 28 przygotowanych do strzelania hakownicy. Źródłem dochodu zamku są młyn nad r. Boh, folwark i pasza. Droga z Braclawia do zamków nad Dnieprem, m. in. Kijowa, Kaniowa i Czerkasów, została przeprowadzona przez zamek Zwienigorodski, który był odnowiony po ataku Tatarów na prośbę mieszczan braclawskich podczas przeprowadzeniu rewizji 1545 r. i według rekomendacji samego rewidenta [15, s. XL].

Rewident zrobił zapis, że przez r. Pucewkę konieczne zbudować most i zbudować na innej stronie obronną wieżę. Pomogłoby to chłopom, którzy zamieszkają za rzeczką, docierać do zamku i polepszyłyby obronną potęgę zamku. Ponieważ zamek był dosyć mały, rewident zaznaczał o konieczności wydzielanie jeszcze ziemi dla zamku i konieczności zrobić nowe umocnienia i wykopać rów. Wszystkie te prace powinni wykonywać sami mieszczenie i chłopci.

Jak i w poprzednich rewizjach, Potij zrobił osobliwy spis chłopów i mieszczan, związanych z zamkiem i ich obowiązkami. Podobnie jak w poprzednich miastach, na jego prośbę do właścicieli ziemskich podać do rozpatrzenia przywileje i państwowe akty, jemu było odmówiono. W Braclawiu od złożenia dokumentów, «twardości», odmawiały się tamtym, że ze względu na ruiny tatarskie, wszystkie dokumenty są przechowywane w Kamiance i Ostrogu [15, s. XLI].

Warto zaznaczyć, że A. Jabłonowski charakteryzuje ówczesnych wołyńskich właścicieli ziemskich w kwestii przeprowadzenia rewizji bardzo solidarnymi. Zdaniem historyka, to właśnie ta niezłomna solidarność magnatów kraju wołyńskiego i kardynalna odmowa pomagać rewidentowi w przeprowadzeniu rewizji negatywnie wpłynęły na stan skarbcza królewskiego i posłużyły powstaniom kozackim.

Więc, jeśli mówić o wynikach rewizji dla polskiej władzy, to one, według A. Jabłonowskiego, były niezadowolające. Rewidenci nie potrafili zmusić szlachtę podać im wszystkie niezbędne dokumenty, dlatego rewidenci podczas robienia opisów wykorzystywali opowieści i świadczenia zwykłych chłopów lub sług. Rewizja wszystkich zamków wołyńskich trwała około trzech miesięcy (Грушевський). Swoją pracę Potij kończy życzeniem, żeby polski król i Rada łaskawie przyjęły jego pracę i wybaczyli jemu, jeśli coś on obraźliwe zapisał i praca ta jest napisana nie dla bogactwa czy sławy, a dla nauki i Pisma Świętego [15, s. XLIX].

Należy zauważyć, że badania A. Yablonovski, pomimo jego profesjonalizmu i obiektywizmu w opisie Winnicki i Braclawski zamki, zarówno subiektywnych i odzwierciedla wnioski autora tylko o pozytywnej roli Polaków na ziemiach ukraińskich. Z jednej strony, historyk opisał Winnicki i Braclawski zamki, dodając informacje na temat powstania zamku i jego historycznego rozwoju do badania i zwrócił uwagę na społeczne aspekty zamków istnienia, jego mieszkańców, właścicieli, i tak dalej. Z drugiej strony badanie nie jest bez wpływ konfliktów ideologicznych, które nastąpiło pod koniec XIX – na początku XX wieku w historii i jest to teza o cywilizacyjnej roli Polaków na ukraińskiej ziemi.

W ogóle, badanie A. Jabłonowskiego o zamkach na terytorium ziem ukraińskich jest ważne z kilku powodów – z punktu widzenia publikacji źródeł, ponieważ historyk zebrał i opublikował cenne instrukcje źródłowe, wiele z których obecnie utracone, i z punktu widzenia analizy ustroju

administracyjno-terenowego i stanu społeczno-ekonomicznego zamków wołyńskich w XVI–XVII w. Ponieważ większość opisywanych przez historyka zamków albo całkowicie zniszczono albo częściowo zburzono – jak zamek Kremenecki, badanie A. Jabłonowskiego pozwala odtworzyć zewnętrzny wygląd, umocnienie, wieże, wewnętrzne podwórza, byt mieszkańców i in.

Praca historyka zawiera cenne wiadomości i opiera się na dokładnym badaniu historycznym, jednak nie jest pozbawiona subiektywności. W monografii polskiego historyka wyraźnie wyraża się idea o wyjątkowo pozytywnym wpływie zachodu na rozwój ziem ukraińskich, który nastąpił po włączeniu ziem ukraińskich do Rzeczypospolitej. Oczywiście, można pogodzić się z autorem o przemianach na ziemiach ukraińskich, które nastąpiły wraz z ich włączeniem do państwa polskiego, jednak nie wolno jednoznacznie twierdzić, że one były związane tylko wpływem Polski. Naszym zdaniem, praca jest cennym źródłem nauki, ponieważ zawiera opublikowane źródła z historii ziem wołyńskich, jednak nie wolno bezwarunkowo postrzegać wszystkie wnioski autora.

Udział polskiego historyka tworząc bazę źródeł historycznych na temat historii ukraińskiej ziemi znaczącego – mimo pewnych subiektywnych wniosków autora, jego badania są wymawiane opisowe, pozwalając czytelnikowi zobaczyć oczami współczesnego XIX wieku. istnienie zamków wołyńskich i zrozumienie ich życia i atmosfery. Teraz, w czasie istnienia niezależnego państwa ukraińskiego i nasiliły zainteresowanie dziedzictwem kulturowym naszego kraju, dzięki badaniom A. Yablonska i zbiera materiał można przeprowadzić rekonstrukcję zabytków architektonicznych, zamki jak Ukraina odbyło się wiodącą pozycję nie tylko w systemie obrony, ale również odtwarzane ważną rolę w życiu społecznym i politycznym przez długi okres historyczny.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY

1. Akty dotyczące osadnictwa w południowej Rosji w XVI-XVII wieku., W: Archiwum Rosji Południowo-Zachodniej, arch. Vladimir Shcherbina, Kijów 1905
2. Akty dotyczące osadnictwa w południowo-zachodniej Rosji (1386-1700), w: Archiwum Rosji Południowo-Zachodniej, wydanie. Władimir Antonowicz, Michaił Władimirski-Budanow, Kijów 1886
3. Akty dotyczące osadnictwa w południowo-zachodniej Rosji (1471 - 1668), w: Archiwum Południowo-Zachodniej Rosji, wydanie. Władimir Antonowicz, Michaił Władimirski-Budanow, Kijów 1890
4. Akty dotyczące rozliczeniu w południowo-zachodniej Rosji (1471 - 1668, tom 2, w: Archiwum południowo-zachodniej Rosji, wydanie Michaiła Władimirskiego-Budanowa, Kijów 1890 r.)
5. Antonowicz Wołodmyr, Kijów, jego los i znaczenie od XIV do XVI wieku, Kijów 1885
6. Atamanenko Victor, Opisy latifundia Wołyńskiego regionu Polesie drugiej połowy XVI – pierwszej połowy XVII, Notatki naukowe. Series Historical Sciences, 2011, Issue 17, S. 29–45
7. Bershadski Sergey, Avram Ezofovich Rebichkovich. Podskarby Zemsky, Kievskaya starina, 1888, T. X., S. 79–85
8. Boryak Gennadiy Rewizja i ilustracja ukraińskiej starości pod koniec XV – połowy XVI wieku. (w aspekcie historycznej i geograficznej wartości źródłowej), Czynniki geograficzne w procesie historycznym: Zbiór prac naukowych, 1990, S. 145–154.
9. Hruszewski Mychajło, Południowo-rosyjskie zamki gospodarcze w połowie XVI wieku: esej historyczny i statystyczny, Lwów 2003
10. Krawczenko Wołodmyr, Litewski Książka Metrics №561: historia tworzenia, przechowywania i publikowania, Ukraiński Archeologiczny Rocznik 2006, Wydanie 10/11, S. 17–50
11. Krawczenko Wołodmyr, Metryka litewska. Książka 561 – Przegląd ukraińskich zamków w 1545 r., Kijów 2005
12. Makarchuk Stepan, Źródła pisane o historii Ukrainy, Lwów 1999
13. Melnyk Wiktor Historia Zamku Winnickiego w okresie litewsko-polskim, Postęp naukowy i proces rozwoju kraju w aspekcie integracji europejskiej: materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowo-Praktycznej 17 października 2015 r. w Winnicy, 2015, S. 82–88.
14. Molchanovsky Nikandr, Esey o nowościach o ziemi podolsk przed 1434 (głównie według annałów), Kijów 1885
15. Rewizja zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wiek, w: Źródła dziejowe, wyd. Aleksandr Jablonowski, Warszawa 1877
16. Sobczuk Wołodmyr, Zamek Krzemieniecki, Studia i materiały na temat historii Wołynia, 2012, S. 71–112
17. Władimirski-Budanow Mychajło, Populacja południowo-zachodniej Rosji z połowy XV wieku do Unii Lubelskiej w 1569 r., Kijów 1891
18. Zabytki, wydane przez Tymczasową Komisję do analizy aktów starożytnych, ustanowione przez najwyższych w Kijowie wojskowych, Podolsk i Wojewoda-generał Wołyn w 4 tomach, tom pierwszy, wydanie Benedykt Czechowicz, Aleksander Selin, Kijów 1848